

**Беларуская агульнакультуралагічная тэрміналогія: пошук народных
вытокаў (на матэрыяле паэмы Я. Коласа “Новая зямля”)**

У сучаснай культуралагічнай літаратуры налічваецца каля 250 азначэнняў паняцця “культура”. Ужо адно гэта можа сведчыць аб незвычайнай складанасці і мнагаграннасці пазначаемага гэтым паняццем і словам прадмета. Частата ўжывання гэтага слова пацвярджае і вялікую актуальнасць і злабадзённасць феномена пад назвай “культура”. Актуальнасць праблемы культуры асабліва ўзрастае ў сучасны момант, калі наша грамадства перажывае сацыяльна-эканамічны і духоўны крызіс, які адбываецца ў першую чаргу і з найбольшай згубнасцю на агульным стане культуры. Праблематыка беларускай культуры цесна звязана з праблемай яе адраджэння і далейшага пазітыўнага развіцця. Гэтыя пытанні могуць быць вырашаны толькі шляхам адолення такой усеагульнай і прынцыпова важнай праблемы, як вызначэнне спецыфікі беларускай нацыянальнай культуры і яе ўзаемадачынэнняў з культурай агульначалавечай, у якую яна павінна ўваходзіць як арганічная частка.

Для аналізу і апісання культуры як цэласнай, агульнай сістэмы патрэбен глыбокі навукова-тэарэтычны аналіз з выкарыстаннем самых сучасных навуковых метадаў і падыходаў, акрамя таго патрэбен базавы катэгарыяльны апарат культуралогіі – навукі, якая знаходзіцца яшчэ ў стадыі станаўлення. Актуальнасць патрэбы ў тэрміналагічнай сістэме культуралогіі заключаецца яшчэ і ў тым, што беларуская культуралогія прайшла ўжо вялікі шлях у напрамку збору і назапашвання эмпірычнага матэрыялу, пераважна з яе гісторыі, і цяпер востра наспела патрэба ў нейкім падсумаванні, абагульненні і сістэматызацыі гэтага эмпірычнага матэрыялу не толькі для ўсведамлення мінулага, але і для разумення сучаснага стану культуры, для ўяўлення яе перспектывы. Культуралогія павінна стаць сапраўднай тэорыяй культуры, для чаго неабходна распрацаваць грунтоўную тэарэтычную базу, стварыць цэласную сістэму катэгорый, з дапамогай якіх стане магчымым

раскрыццё характару і ўзаемасувязі культурных з’яў, дынамікі, структуры і функцый культуры, яе сэнсу і значымасці.

Цяжкасць тут не толькі і не столькі ў навізне культуралогіі як навукі і недастатковай распрацаванасці яе праблематыкі, колькі ў празмернай шырыні тэматычнага поля, якое ахоплівае звесткі з антрапалогіі, філасофіі, сацыялогіі, этнаграфіі, сусветнай мастацкай культуры, рэлігіязнаўства, этыкі, эстэтыкі і г.д. Словам, звод культуралагічных ведаў складаюць усе сферы і праявы чалавечага жыцця.

Не спрабуючы ахапіць неабдымнае – акрэсліць увесь тэрміналагічны апарат культуралогіі, – у гэтай рабоце мы абмяжуем сябе толькі адным узроўнем культуры – народнай культурай, якая з’яўляецца носьбітам традыцый, выпрацаваных на працягу стагоддзяў. У грамадстве практычна няма сферы, якая рознымі сувязямі не адыходзіла б у глыбіні народнай культуры, народнай свядомасці. “Гэта і нормы мовы, яе лексіка, граматыка, яе вобразныя выразы; гэта прыказкі і прымаўкі – скарбонка народнай мудрасці, прыкметы і назіранні над прыродай; гэта асаблівасці розных мастацкіх формаў, арнамент і традыцыі ў вопратцы, звычаі, нормы паводзін і многае іншае. Народная культура пры ўсёй стыхійнасці свайго ўзнікнення і існавання ўсё ж адбірала і ўбірала ў сябе толькі тое, што ўяўляла каштоўнасць для народнай самасвядомасці і вобразу жыцця”(2, С.38).

Паспрабуем звярнуцца да народных вытокаў і прасачыць, якія лексемы, найменні адпавядаюць пэўным культурным архетыпам, знакам культуры і з’яўляюцца праявамі культурных універсальных на матэрыяле класічнага твора нацыянальнай літаратуры – паэмы Я. Коласа “Новая зямля”, якая па праву лічыцца энцыклапедыяй народнай культуры.

У беларускай этнакультурнай мадэлі свету кожны крок чалавека, кожная інтэнцыя якой-небудзь дзейнасці абавязкова падпарадкоўваліся закону каштоўнаснай арыентацыі, які структураваў прастору на аснове прынцыпу ацэначнай палюсарнасці: *правае – левае, спераду – ззаду, верх – ніз, маё – чужое, дабро – зло, жыццё – смерць, мужчынскае – жаночае* і інш.

Якая з гэтых бінарных апазіцый першасная, а якая вытворная, сказаць беспамылкова немагчыма, хаця старажытныя міфалагічныя сюжэты прымушаюць думаць, што асноватворным магло быць супрацьстаянне *маё* – *чужое*, за якім бачылася становішча эмбрыянальнай камфортнасці, абароненасці, надзейнасці і нязведаны, нязвыклы свет па-за межамі асвоенай тэрыторыі (антысвет чужынцаў). У непасрэднай блізкасці ад антыноміі *маё* – *чужое* стаіць прыродна-экзістэнцыяльнае супрацьстаянне *жыцця* і *смерці*. У больш познія часы гэтыя катэгорыі набываюць ацэнчна-каштоўнаснае або этыка-прававое асэнсаванне і трансфармуюцца ў катэгорыі *добра* і *зла*(5,С.325).

У паэме “Новая зямля” семантычным катэгорыям *маё* і *чужое* адпавядаюць дастаткова вялікія сінанімічныя рады лексем з рознай канатацыяй:

“*маё*”: космас жытла (найменні пераважна нейтральныя або са станоўчай ацэнкай) – /будынак, пабудова/ *хата, будова, харомы, палац, будынак, кватэра*; /сям’я/(+) *дом, гняздо, матка, прытулак, куток*; /пабудова з дваром/ *двор, пасада, гаспода, дзядзінец, сяліба, сядзіба, засценак*; і бацькаўшчына (станоўча маркіраваныя лексемы) – (родны) *кут*, (мілы) *край*, (свая) *зямелька*, (родная) *краіна, бацькаўшчына*, (родная) *зямля*.

(Ў глыбі *двара* стаяла *хата*(3,С.9). *Гняздо* старое забывалі//...*Будынкi* гэтыя старыя(3,С.55). Падумаць – выстраіш *палац*!(3,С.31). З’явілася новая *будова*(3,С.57). Узышлі маўчком на *двор кватэры*// На горцы ціхай, невысокай,// *Каля засценка* недалёка...(3,С.74). *Дадыбаў бацька* скоро к *дому*(3,С.20). *Каля пасады* лесніковай...(3,С.4). Ў глыбі прасторнага *дзядзінца*...(3,С.113). *Настройваў* лыжы да *сялібы*...(3,С.89). Так міла йшлі *каля сядзібы*...(3,С.5). *Свая зямелька, свая хата*// (Няўжо яна яму заклята?),// *Прытулак* свой, *куток* уласны.(3,С.25). Мой родны *кут*, як ты мне мілы!..(3,С.3). Малюнкi роднае *краіны*!(3,С.159). Эх, мілы *край* адвечнай мукі!(3,С.159). Ў разлуцы з роднаю *зямлёю*...(3,С.317). – *Вядома, бацькаўшчыны* шкода...(3,С.32)).

“чужое”(пераважна негатыўная ацэнка): *служба; /горад/ (хітры) свет, пан, чужыя, чужаніца, камяніца, пекла, яны, чужына; (божы) люд, народ; /свет/(не варожы, у ім жыве надзея) шлях, дарога, далягляд, (новы) свет.*

(Вядома, *служба* – рэч гадальна(3,С.30). О, *хітры свет*, на штукі здаўся!(3,С.296). *Паны* налева важна садзяць(3,С.296). Такое *пекла* – шум страшэнны...(3,С.296). Як бы не рады сонцу, свету, // Ідзе *народ*, як хвалі мора...(3,С.296). А тут – адзін, бо ўсе *чужыя*, // Не знаеш, хто яны такія, // І сам для іх ты *чужаніца*. // На камяніцы *камяніца*, // Не згледзіш неба край за імі // І ціснуць сценамі сваімі(3,С.297). “*Іх*” – нешта злое, цемьне-сіла...(3,С.301). А там, за светам, на *чужыне* // Ніхто цябе, ой, не прыхіне!(3,С.31). Эх, *божы люд!* Якая сіла // Цябе віхурам закруціла?(3,С.296). Вас горне *шлях* прасторнай плыні // І *далягляд* ружова-сіні, // Дзе так панадна свеціць сонца, // Дзе думка тчэ свае красёнцы. // Каб новы *свет* жыцця саткаць... // Прасторны *шлях!* Калі ж, калі // Ты закрусуеш на зямлі // І злучыш нашы ўсе *дарогі?*(3,С.334)).

У паняційнае поле семантычнай катэгорыі “*маё*” арганічна ўваходзіць кола лексем, якія ўтвараюць паняцце “*сям’я*” і рэпрэзентуюць у тэксце паэмы культурныя універсаліі (4,С.300) “узроставае градацыя”: *старыя, малыя, старшыя, старэйшыя*; “*сям’я*”, “сваяцкія групы”, “наменклатура сваякоў”: *сям’я, сваякі, чужыя; мужчыны, бабы, хлопцы, дзяўчаты; жонка, маці, бацька, тата, дзеці, сын, брат, сёстры, дзядзька, дзед, унукі, цётка, цесць, кума.*

(*Малыя* з хаты высыпалі...(3,С.20). Міхась з Антосем, як *старыя*, // Займалі месцы канцавыя(3,С.21). *Старэйшым* дома памагалі(3,С.36). Вясны чакаў Міхал з *сям’ёю*(3,С.40). Ды быць забытымі тут ўсімі - // І *сваякамі* і *чужымі*(3,С.51). *Сямейка*, праўда, немалая: // Чатыры *хлопцы*, тры *дзяўчаці* // Ды *бацька* з *дзядзькам*, трэця *маці*(3,С.22). Нічога *сыну* не сказала(3,С.15). Тады *браты* радком садзяцца...(3,С.58). А *сёстры* Юзіка цягнулі...(3,С.23). Ўпрагай і *жонку* на падмогу(3,С.35). – Унь *дзядзька* йдзе! – гукаюць *дзеці*(3,С.15). Шнуруюць *бабы* і *дзяўчаты*...(3,С.263). *Мужчыны* бралі па

аладцы...(3,С.24). І любяць дзеда Юрку ўнукі(3,С.101). ...і да цёткі //Зайсці на час які кароткі(3,С.63). Перш-наперш Юрка – цесць Міхала(3,С.101). Куму Анэлька тут цалуе(3,С.134)).

Сям’я вялікая, моцная, годная. Годнае і прыдатнае ў яе жыллё, аб якім сям’я клапаціцца, падтрымлівае парадак. Культурная універсалія “захаванне чысціні” прадстаўлена паняццямі “ *парадак, лад, справа, непарадак, выгляд; добра, рухава, прыемна; прыбраць, паласкаць, памыць, здавальняць, падгаліцца, парасчэсваць; чысты, светлы, свежы; убраны, засланы.*

(І быў *парадак, лад* у хаце(3,С.37). ...гаспадыня // была ўжо ў моцнай каляіне// І што яе, таксама *справа* // Вялася *добра і рухава*(3,С.37). Бо не любілі *непарадку*(3,С.56). І маці стол ужо *прыбрала*,// Пасуду, лыжкі *паласкала*(3,С.25). Ну, *добры выгляд* хата мае,// Яна і *цешыць, здавальняе*(3,С.86). *Чысцютка, светла*, бы ў пакоі! - // *Прыемна* пахла тут смалою// І *свежым* дрэвам, хваіною(3,С.86). ...і сама хата// была *прыбрана* зухавата:// *Памыты* лавы, стол, падлога(3,С.125). Дзве сцены клёнамі *убраны*:// Абрусам белым стол *зсланы*(3,С.125). І ўсе *прыбралісь і памылісь*,// Міхал з Антосем *падгалілісь*// І *парасчэсвалі* чупрыны(3,С.205)).

Калі “час прыняцця ежы” рэгламентаваны ў беларускай сям’і гэтак жа, як і ў іншых народаў, - *снеданне, абед, вячэра*, - то “стравы” ў сям’і Міхала ўласна беларускія: *верашчака, мачанка, скварка, клёцкі, куцця, сыта, яешня, сала, ламанцы-праснакі*. (- Ну, небажаты, будзем *снедаць* - // Ў людзей садзяцца ўжо *абедаць*.// Цягні *мачанку*, маці, з печы!(3,С.21). Сям’і *вячэру* гатавала(3,С.56). І *верашчаку* налівала(3,С.22). А пападалася там *скварка*(3,С.24). ...дзядзька бульбу драў на *клёцкі*(3,С.66). А там *ламанцы-праснакі*// З пшанічнай добрае мукі...Кісель з мядоваю *сытою*:// *Вячэру* скончылі *куццёю*(3,С.207). І скрозь *яешню* пар гарачы...(3,С.279). Я з дому ўзяў кавалак *сала*(3,С.307)).

Мы звярнуліся да архетыпнага паняцця “сям’я” і некаторых непасрэдна звязаных з ім культурных універсалій, бо менавіта сям’я – той агульны для ўсіх культур элемент, які бяспрэчна класіфікуецца рознымі даследчыкамі як

універсалія культуры; сям'я – той сацыяльны інстытут, праз які адбываецца назапашванне, захаванне і перадача новым пакаленням асноўных рысаў, нормаў, каштоўнасцяў, традыцый і ўласцівасцяў нацыянальнай культуры, а таму менавіта адсюль, з нетраў народнай культуры, відаць, і трэба весці пошук вытокаў беларускай культуралагічнай тэрміналогіі.

Літаратура:

1. Бабах В.А., Левикова С.И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. – М., 2000.
2. Быстрова А.Н. Мир культуры (Основы культурологии). – М., Новосибирск, 2000.
3. Колас Я. Новая зямля. – Мн., 1975.
4. Кравченко А.И. Культурология: словарь. – М., 2000.
5. Крук Я. Сімволіка беларускай народнай культуры. – Мн., 2001.
6. Крукоўскі М.І. Філасофія культуры: уводзіны ў тэарэтычную культуралогію: Вучэб. дапам. – Мн., 2000.